

پتانسیل‌های گرافیتی در مخالفت با ظلم اقتصادی علیه زنان: مورد کوزوو

نوشته: آرتان کراسنیک، آگنسا هاکسیهو

ترجمه: پارسا شامحمدی

هنر شهری به طور عام، و گرافیتی به طور خاص، تأثیرات متعدد هنری، فرهنگی و اجتماعی دارد. مطالعات بسیاری نقش چندبعدی آن را توضیح داده‌اند. هدف این مقاله این است که به طور خاص پردازد به پتانسیلی که گرافیتی در بیان طغیان و مخالفت با ظلم اقتصادی علیه زنان دارد. بالاخره جنبش فمینیستی در کوزوو شروع به استفاده از گرافیتی به مثابه ابزاری برای افزایش نگرانی‌ها درباره موقعیت زنان در جامعه کرده است. هدف مطالعاتی این مقاله گرافیتی‌هایی است که تبعیض علیه زنان به عنوان نیروی کار را در سه سطح نشان می‌دهند: کار بدون مزد، کار مزدی در بخش دولتی، و همچنین استثمار غیرقانونی کار مزدی در بخش خصوصی.

۱. مقدمه

هدف این مقاله اثبات این است که چگونه جنبش فمینیستی در کوزوو نقش قدرتمندی را که گرافیتی در تحریک واکنش اجتماعی دارد درک کرده است، که در این مورد جهت مخالفت با ظلم علیه زنان مورد استفاده قرار می‌گیرد. این مقاله تنها بر واکنش جنبش فمینیستی در رابطه با ظلم اقتصادی علیه زنان متمرکز است و سایر جنبه‌های نقد که در گرافیتی‌ها بیان می‌شوند را کنار می‌گذارد.

نکته قابل توجه در این زمینه، که مرکزیت مقاله ماست، این است که گروهی داوطلب، که با عنوان کلکتیو تفکر و عمل فمینیستی^۱ در کوزوو شناخته می‌شوند، حداقل با دو روش از گرافیتی‌ها استفاده کرده است، اول بدین جهت که پدیده ظلم به زنان را آشکار کند، و دوم اینکه خواستار طغیان اجتماعی علیه آن باشد. فی الواقع، سوال اصلی ما در این پژوهش این است که: جنبش فمینیستی در کوزوو قصد دارد چه چیزی را در رابطه با ظلم اقتصادی علیه زنان از طریق گرافیتی بیان کند؟ از نظر ما پرداختن به این موضوع از آن جهت مهم است که هنگامی که بحث ظلم اقتصادی به زنان در جوامع نسبتاً سنتی نظیر کوزوو به میان می‌آید، این تبعیض حداقل در سه سطح رخ می‌دهد. اول درون خود جامعه، که معمولاً در خانه‌داری و خدمت به خانواده تجلی می‌یابد. در این جنبه، در سطح جهانی، نابرابری میان مردان و زنان

^۱Collective for Feminist Thought and Action

نگران‌کننده است چرا که «زنان ۲,۶ برابر بیشتر از مردان کارهای مراقبتی و خانگی بدون مزد انجام می‌دهند» (UN, ۲۰۲۲). دو سطح دیگر مربوط به کار مزدی است، اولاً در بخش دولتی و دوماً در بخش خصوصی. در کوزوو بر اساس آمار ژانویه ۲۰۲۳ دولت با ۲۲,۳ درصد از تعداد کارمندان، بزرگترین کارفرما است (ASK, ۲۰۲۳). شایان ذکر است که به لحاظ کمی زنان بیشتری نسبت به مردان در ادارات دولتی به کار گمارده شده‌اند، اگرچه در مسندهای تصمیم‌گیری زنان در جایگاه پایین‌تری نسبت به مردان قرار دارند. در ضمن هیچ شواهدی مبنی بر تفاوت در حقوق پرداختی میان زنان و مردان با شغل‌های یکسان در بخش دولتی وجود ندارد. در حالی که در بخش خصوصی، خشونت‌های ثابت‌شده بسیاری وجود دارند، برخی از آنها با حالت نیش و کنایه در نقدهای فمینیستی از طریق گرافیتی بیان شده‌اند.

بنابراین، نتایج واقعی این مطالعه در سه بخش اصلی ساختار بندی شده است: ۱. تحلیل نقد فمینیستی از کار بدون مزد زنان، ۲. سیاست‌های دولتی در رابطه با اشتغال، ۳. و همچنین خشونت علیه حقوق کارگران (زنان) در بخش خصوصی. بعلاوه، این مقاله بخشی از بافتار اجتماعی-فرهنگی کوزوو از دیدگاهی جنسیتی و همچنین مروری اجمالی به شکل تئوریک از گرافیتی فمینیستی را ارائه می‌کند.

برای این پژوهش ما از متد تحلیل گفتمان انتقادی به‌عنوان متد تحقیقی کیفی استفاده کردیم. در مجموع ۹ گرافیتی کشیده شده در پریشینا (پایتخت کوزوو) و سه شهر دیگر کوزوو شامل ووچیترن، گلوگوواس و لیجان مورد مذاقه قرار گرفتند. این گرافیتی‌ها طی سالهای ۲۰۲۱ تا ۲۰۲۲ کشیده شدند؛ با اینکه کلکتیو تفکر و عمل فمینیستی در سال ۲۰۱۹ تاسیس شد و از همان زمان از گرافیتی‌ها استفاده کردند اما برای موضوع ظلم اقتصادی علیه زنان استفاده نکردند بلکه برای موضوعات متفاوت دیگر از آن بهره بردند. برای مقاصد پژوهش، ما مکان‌های فوق‌الذکر را انتخاب کردیم چراکه موضوع پژوهش در آنجا اتفاق افتاده است.

۲. گرافیتی‌ها به مثابه فرمی از واکنش اجتماعی - جنبه تئوریک و مثال‌های عملی

در معنای اولیه، گرافیتی هنری است که از طریق نوشته، طراحی یا نقاشی بر روی دیوارهای فضاهای عمومی بیان می‌شود. گرافیتی در همه جای دنیا دیده می‌شود، برخی اوقات به مثابه منظری هنری به ما ارائه می‌شود، اما در بسیاری از فضاهای عمومی به مقابله بیانی از عصیان اجتماعی ارائه می‌گردد. گرافیتی پدیده‌ای پیچیده و خارق‌العاده است؛ فرم خاصی از نوشتن که معمولاً به شکلی غیرعادی بوده و با استفاده از ابزارهای ساده نوشتن نظیر اسپری رنگ و ماژیک تولید می‌شود (Pavoni, Zaimakis, & Campos, ۲۰۲۱).

بسیاری از پژوهشگران علوم اجتماعی گرافیتی را به واسطه تلاش برای نظر انداختن به فراسوی معنای اولیه آن تعریف کرده‌اند. برخی از آنها گرافیتی را به مثابه تجلی‌ای از وندالیسم توسط گروه‌های مختلف مردم در شهرهای مختلف و فضاهای عمومی سراسر جهان، مطالعه کرده‌اند.

چنانکه الیسون ام. مابی^۲ به نقل از فرل^۳ می‌گوید: «کشیدن گرافیتی فرمی از عصیان است» (۱۹۹۵). او می‌گوید که این اجرای گرافیتی تعدداً در تقابل با جامعه و قانون است. «تحلیل گرافیتی را می‌توان برای کسب دانش درباره گرایش‌های نهفته فرهنگی و اجتماعی گروه‌های مطرود یا خرده‌فرهنگ‌ها درون یک شهر استفاده کرد» (Mabie ۲۰۱۸, as cited in Phillips ۱۹۹۹). «قدرت گرافیتی‌ها از سرشت غیرقانونی آنها، عصیان آنها و مطالبه فضای عمومی توسط افراد یا دسته‌های مردم، نشأت می‌گیرد» (Mabie, ۲۰۱۸, p.۳۵).

از سوی دیگر، پژوهشگرانی هستند که گرافیتی را به مثابه بیانی از واکنش اجتماعی در فضاهای عمومی توسط گروه‌های اجتماعی مختلف که ظلم را در فرم‌های متعدد تجربه کرده‌اند، مطالعه کرده‌اند.

خیابان‌های شهری، فضاها و سطوح به مثابه ابزار بیانی ذاتاً دموکراتیک (اما نه لزوماً قانونی) همواره صحنه‌ای بالقوه برای بیان فرم‌های غیررسمی، بومی، هنجارشکن و ضدنهادی پیام بوده‌اند. در طول دهه‌ها نویسندگان، دسته‌های مردم، کنشگران، گروه‌های سیاسی و هنرمندان خیابانی از استراتژی‌ها و تاکتیک‌های متنوعی برای منتشر کردن علامت‌های تجربه‌آموزی هنری، نشانه‌های کنکاش و جودی، طعن و کنایه‌های نافذ، خوشی‌های منحصر بفرد و مخالفت سیاسی، بر سطوح سراسر شهر استفاده کرده‌اند (Pavoni, Zaimakis, & Campos, ۲۰۲۱). منظره گرافیتی (به رغم مدیوم‌های دائماً در حال تغییر) در بسیاری از چشم‌اندازهای شهری عنصری از زندگی روزمره است و بنابراین تولید آن ترسیم کردن را به مثابه کنشی روزمره توجیه می‌کند (Vogel, Arthur, Lepp, O'Driscoll, & Haworth, ۲۰۲۰).

موضوع دیگری که بسیاری از پژوهشگران متوجه شده‌اند اهمیت دسترسی عمومی به گرافیتی است. اگر عمومیت را به مثابه فرمی از رویت‌پذیری در نظر بگیریم، گرافیتی در محیط‌های عمومی کشیده می‌شود. گرافیتی قطعاً رویت‌پذیر است، به عقیده آنها که می‌خواهند گرافیتی را از بین ببرند بیش از حد رویت‌پذیر است (McAuliffe & Iveson, ۲۰۱۱). فضای شهری هم پایه و هم ابزاری برای بیان سیاسی است، که می‌تواند درباره تصمیم‌گیری‌های سیاستمداران

^۱Alyson M. Mabie

^۲Ferrell

در سطوح محلی تا بین‌المللی سخن بگوید (Hána & Šel, ۲۰۲۲). به عنوان مثال، پیام‌هایی توسط افرادی که می‌خواهند خودشان را بیان و بازنمایی کنند اما احتمالاً احساس می‌کنند که پلتفرم رسمی‌ای وجود ندارد، بر روی دیوارها کشیده می‌شوند. بخصوص در جوامع متأثر از درگیری‌ها و جدایی‌های سیاسی، کارکردهای بازنمایانه و ارتباطی گرافیتی‌ها به اوج خود می‌رسد. این اتفاق نتیجه ماهیت سیاسی شده هویت و/یا فضا، و ماهیت انتقالی سیاست‌های دولت و بنابراین بازنمایی رسمی است (Vogel, Arthur, Lepp, O'Driscoll, & Haworth, ۲۰۲۰).

هنگامی که درباره گرافیتی صحبت می‌کنیم آنچه معمولاً مغفول می‌ماند رنگ‌هایی هستند که برای رساندن پیام از آنها استفاده شده‌است. در میان جهان سمبل‌های بصری، رنگ نقش عمده‌ای بازی می‌کند. رنگ مبهم‌ترین عنصر رسمی زبان هنری و بصری است. و همچنین از آنجا که ماهیت دلخواهی نشانه‌ها، یعنی این واقعیت که نشانه‌ها تنها به شکل توافقی دلالت می‌یابند، را آشکار می‌سازد؛ در خالص‌ترین حالت خود نوعی دال است. رنگ‌ها چندمعنایی هستند. رنگی واحد می‌تواند در فرهنگ‌ها، لحظات تاریخی و برای افراد مختلف معانی متفاوتی داشته باشند. علیرغم این واقعیت که همه انسانها ارگان‌های ادراک رنگ یکسانی دارند، معانی رنگ‌ها بر ساخته‌هایی تاریخی و فرهنگی هستند. به عنوان مثال رنگ قرمز که ما ریشه‌های سوسیالیستی و کمونیستی آنرا از یاد نمی‌بریم در روز هشت مارس به یاد مبارزات زنان پرولتاریا برای حقوقشان، علم می‌شود (Méndez Baiges, ۲۰۲۳).

۳. بافتار کوزوو در رابطه با حقوق زنان

مسئلاً کوزوو به‌عنوان کشوری جدید (۲۰۰۸)، در فرایند تحکیم دموکراسی با چالش‌های بزرگی در زمینه توسعه اقتصادی و اجتماعی روبروست. و احتمالاً همانطور که انتظار می‌رود، زنان یکی از گروه‌هایی هستند که این چالش‌ها بیشترین تاثیر را بر آنها دارند. زن‌کشی، خشونت خانگی، آزار جنسی و تبعیض جنسیتی در استخدام، برخی از مسائلی است که زنان در کوزوو با آن روبرو هستند.

یکی از چالش‌هایی که زنان در کوزوو با آن روبرو هستند و گاهی گفتمان عمومی از آن غافل می‌شود، غیرفعال بودن زنان در بازار کار و تبعیض جنسیتی در استخدام است. «فاکتورهای اجتماعی و فرهنگی سهم بزرگی در دسترسی به بازار کار دارند. جوامع پدرسالار نه تنها از محروم‌سازی زنان از بازار کار، بلکه همچنین از تبعیض جنسیتی در محل کار، از کمبود فرصت‌های تحصیلی برای زنان و از استانداردهای حرفه‌ای که بر اساس جنسیت مشخص می‌شوند، رنج می‌برند» (Abazi Morina & Delibashzade, ۲۰۱۷, p. ۸).

مباحثات عمومی درباره تبعیض جنسیتی و فرصت‌های نابرابر برای زنان در بازار کار تنها در سالهای اخیر در کوزوو در گرفت. در واقع این موضوع را سازمان‌های غیردولتی و کنشگران خواهان برابری و عدالت اجتماعی به بحث گذاشتند.

یکی از این سازمان‌ها، کلکتیو تفکر و عمل فمینیستی در مارس ۲۰۱۹ شکل گرفت و گروهی ست متشکل از کنشگران فمینیست که چنانکه در وبسایت این گروه نوشته شده، «مقصود آنها پیش بردن ایده‌آل‌های برابری جنسیتی از طریق تئوری و عمل فمینیستی است. KMVF (کلکتیو تفکر و عمل فمینیستی) که بر اساس اصل اینترسکشالیته بنا شده است، مشغول پیشبرد عدالت جنسیتی و ترویج برابری اجتماعی در سطوح محلی و جهانی است (KMVF, ۲۰۲۳).

این گروه از زمانی که شکل گرفته است اقدامات فراوانی را در جهت مخالفت با موضوعات متنوع مرتبط با تبعیض جنسیتی، زن‌گویی و آزار جنسی انجام داده است. یکی از متداول‌ترین فرم‌های مخالفت که این گروه برای بیان طغیان‌شان از آن بهره برده‌اند، کشیدن گرافیتی‌هایی در بخش‌های مختلف شهرهای کوزوو بوده است. و در این راستا نیر نقدهایی را در خصوص ظلم اقتصادی به زنان در کوزوو وارد کرده‌اند. نقد فمینیستی خشونت اقتصادی علیه زنان در کوزوو عمدتاً در ارتباط با نقد سیستم اقتصادی سرمایه‌داری است، که آنها این سیستم را سیستمی ناعادلانه و مانعی برای دستیابی به عدالت اجتماعی و برابری جنسیتی واقعی می‌دانند. اگرچه در بخش دولتی شرایط کارگران به نحو چشمگیری بهتر است، در بخش خصوصی زنان با استثمار سیستماتیک و دستمزدهای پایین‌تر روبرو می‌شوند. معمولاً به آنها اجازه گرفتن مرخصی زایمان داده نمی‌شود. برای ساعات اضافه کاری شامل روزهای کاری آخر هفته به آنها پول بیشتری پرداخته نمی‌شود. در بسیاری از محل‌های کار، قراردادهای استخدام به آنها عرضه نمی‌شود و در بسیاری از موارد نیز قراردادهای کوتاه‌مدت به آنها عرضه می‌شود. بر اساس گزارش KWN^۴NGO (شبکه زنان کوزوو) زنان به‌طور پیوسته هم از نظر مشارکت و هم از نظر استخدام حضور کم‌رنگی در بازار کار داشته‌اند. «از هر پنج زن تنها یک نفر در بازار کار مشغول است، در حالی که نرخ مشارکت زنان در نیروی کار دائماً در حدود ۲۰ درصد است (Dobranja n.d.). یکی از سه دلیل اصلی که زنان برای غیرفعال بودن خود در کار اقامه می‌کنند مسئولیت‌های خانوادگی است (Mehmeti, Dobranja, & Hashani, ۲۰۱۷).

^۴Kosovo Women Network

به طور میانگین، زنان روزانه هفت ساعت و سی دقیقه را برای کار مزدی صرف می‌کنند و به تقریب سه ساعت اضافی دیگر برای کار بدون مزد خانه‌داری صرف می‌کنند، و زنانی که بچه دارند به طور میانگین ۴۵ دقیقه اضافی دیگر نیز در خانه کار می‌کنند (Mehmeti, Dobranja, & Hashani, ۲۰۱۷).

"زنان طغیان کنید" (تصویر شماره ۱) یکی از گرافیتی‌هایی است که در خیابان‌های پریشینا، پایتخت کوزوو، دیده می‌شود. این گرافیتی یکی از فراخوان‌هایی است که زنان را به بسیج شدن و مخالفت با سیاست‌هایی که از زنان حمایت نمی‌کنند، طرز فکر جامعه پدرسالار و بی‌عملی نهادینه‌شده در راستای محافظت از زنان، دعوت می‌کند. اگرچه این گرافیتی در واقع نوشته‌ای با بافتاری عمومی‌تر درباره تبعیض علیه زنان است، اما در درون خود شامل فراخوانی برای طغیان علیه خشونت اقتصادی و تبعیض جنسیتی در بازار کار نیز می‌شود.

«در این شرایط که زنان دقیقاً به دلیل زن بودن خود احساس ناامنی می‌کنند، در شرایطی که به زنان اعتماد نمی‌شود، در شرایطی که پدرسالاری از بدن زنان بهره می‌برد، هر پیشرفت اجتماعی‌ای غیرممکن است، تا زمانی که خشونت و این نظم ستمگر تنبیه نشده است. تا زمانی که ظلم خشونت‌آمیز دولت ادامه می‌یابد، ما باید بسیج شویم و با قدرت بیشتری در برابر اعمال و طرز فکر ستمگرانه، متجاوزانه و گُشنده مردان و نهادهای پدرسالار مخالفت کنیم. با خشونت ساختاری علیه زنان و موضع‌گیری دولت به جانب متجاوزان و نادیده گرفتن شدید زندگی و امنیت زنان، باید به وسیله ابزارهای سیاسی جنگید. با یکدیگر، در طغیان!» (Feminist, ۲۰۲۱).

۴. کار بدون مزد: گرافیتی‌هایی که با پدرسالاری مخالفت می‌کنند

شایان ذکر است این واقعیت را تصریح کنیم که کار بدون مزد زنان مشکلی جهانی است. چنانکه در مقدمه این مقاله ذکر شد، آمارهای سازمان ملل نشان می‌دهند که زنان ۲٫۶ برابر بیشتر از مردان کار منزل انجام می‌دهند. برابری جنسیتی پنجمین هدف^۵ SDG های سند ۲۰۳۰ یونسکو است. یکی از شاخص‌های آن بدین شرح است: «به رسمیت شناختن و ارج نهادن به مراقبت‌های داخل منزل و خانه‌داری (کار در منزل) بدون دستمزد از طریق: تأمین خدمات عمومی، ایجاد زیربناها و تنظیم سیاست‌های حفاظت اجتماعی و ترویج مسئولیت مشترک در منزل و در محیط خانواده، تا حدی که مقررات ملی اجازه دهند» (UNDP, ۲۰۲۳).

^۵اهداف توسعه پایدار Sustainable Development Goals

به نقل از گاردین در انگلستان «زنان حدود دو ماه از سال را به صورت رایگان کار می‌کنند، تحلیل‌های تازه آشکار کرده‌اند که شکاف جنسیتی دستمزد ۱۵ درصدی، به شکل چشمگیری پس از اینکه زنان بچه‌دار می‌شوند گسترش می‌یابد» (Neate & Topping, ۲۰۲۳).

در اوایل سال ۲۰۲۳، موسسه سیاستگذاری اجتماعی "موسینه کوکالاری"^۱ مطالعه‌ای را با عنوان "چه کسی اهمیت می‌دهد: کار مراقبتی بدون مزد در کوزوو" درباره کار بدون مزد در کوزوو منتشر کرد. یافته‌های این پروژه تحقیقاتی حاکی از این است که به طور میانگین در کوزوو هر فرد ۴,۹ ساعت را به شکل مستقیم و غیرمستقیم صرف کارهای مراقبتی بدون مزد می‌کند. زنان ۶,۲ ساعت و مردان ۳,۵ ساعت را صرف کارهای مراقبتی بدون مزد می‌کنند. این بدان معناست که زنان نسبت به مردان ۲,۷ ساعت یا ۴۴ درصد زمان بیشتری را صرف کارهای مراقبتی بدون مزد می‌کنند (Drevinja & Ymeri, ۲۰۲۳, p. ۸).

طبق آمار بالا به نظر می‌رسد که در کوزوو زنان تقریباً دو برابر مردان کار بدون مزد انجام می‌دهند. اگرچه از لحاظ آماری کوزوو نسبت به میانگین جهانی کار بدون مزد جایگاه بهتری دارد، اما بافتار فرهنگی همچنان برای زنان ظالمانه باقی مانده است. زن بودن در جامعه کوزوو همچنان همراه است با انتظار اینکه کارهای طاقت‌فرسای خانه‌داری و خدمت به خانواده را انجام دهند. انگار که این هنجاری نانوشته است که تقریباً در هر فرهنگی بازتولید می‌شود. همانطور که بل هوکس^۲ می‌نویسد، چنانکه جامعه ما همچنان به شکل وسیعی بر اساس فرهنگ "مسیحی" بنا می‌شود، اکثر افراد همچنان بر این باورند که خداوند برای زنان مقدر کرده است که در محیط خانواده مطیع مردان باشند. «هرچند انبوهی از زنان در بازار کار مشارکت دارند، به دلیل اینکه مردان رئیس خانه‌دارها بوده و از لحاظ مالی رکن اصلی خانواده هستند، ایده زندگی خانوادگی‌ای که همچنان در تصور ملت‌ها باقی می‌ماند همان چیزی است که با استثناء کردن این واقعیت که مردان بخشی از معادله خانواده هستند یا نه، تسلط مردان را دست‌نخورده نگه می‌دارد.» (hoks, ۲۰۰۰).

علی‌الخصوص کلکتیو تفکر و عمل فمینیستی از طریق گرافیتی بر عنصر تبعیض جنسیتی به شکل عمومی تاکید ورزیده‌اند. یکی از گرافیتی‌هایی که بر روی دیوارهای ساختمان‌ها در فضاهای شهری شهرهای متنوع کوزوو کشیده شده است، نوشته‌ای با این مضمون دارد که «زنان حتی در روزهای یکشنبه هم استراحت نمی‌کنند» (تصویر شماره ۲).

^۱Musine Kokalari

^۲bell hoks

این گرافیتی را می‌توان به مثابه نیش و کنایه‌ای در نظر گرفت که هدف آن نشان دادن فعالیت بدون استراحت زنان در کار بدون مزد درون خانه است.

از آنجایی که این اثر از جانب کلکتیو است نمی‌توان تردید کرد که مقصود این گرافیتی تأکید بر تبعیض تاریخی علیه زنان در انجام دادن کار خانه است. اما معضلی که ممکن است به وجود بیاید این است که آیا جامعه هدف این پیام را به درستی فهمیده است یا خیر. این گرافیتی پیام را مستقیماً منتقل نمی‌کند، بلکه آن را به صورت رمز در می‌آورد. تصریح یک واقعیت تبعیض آمیز علیه یک دسته اجتماعی، در این مورد علیه زنان، می‌تواند سهواً موجب گرایش به عادی‌سازی آن تبعیض شود. این نتیجه‌گیری با این واقعیت تقویت می‌شود که در جوامع سنتی، اساساً عنصری وجود دارد که کار بدون مزد اعضای جامعه را بر اساس مقیاس نقشی که هر عضو در جامعه ایفا می‌کند، ارزیابی می‌کنند. به عبارت دیگر، جامعه سنتی انتظار دارد که زنان هر روز بدون برنامه‌ریزی مشخص و بدون دریافت پاداش به خدمت در خانه و برای اعضای خانواده بپردازند. بنابراین، نوشتن این جمله که «او حتی یکشنبه‌ها^۱ هم استراحت نمی‌کند» می‌تواند به سادگی به مثابه تأییدیه‌ای بر مشارکت مورد انتظار زنان تلقی شود، نه به مثابه انتقادی از این پدیده. به گفته لوئیس، در دهه ۱۹۷۰، گروهی از فمینیست‌ها (شامل سلما جیمز، سیلویا فدریچی و ماریاروزا دلاکوستا) تحت بیرق «دستمزد برای کار خانگی» همداستان شدند، که رویکردی بین‌المللی داشتند اما عمدتاً ارتباطات قوی‌ای با نیویورک و ایتالیا داشتند، به هیچ وجه از کار خانگی حمایت نمی‌کردند و با گفته‌ای فوق‌العاده صریح برای بیان دیدگاه خود در مورد کار خانگی که توسط بسیاری از زنان در خانه‌های خود انجام می‌شد، وارد صحنه شدند: «آن‌ها می‌گویند این عشق است. ما می‌گوییم این کار بدون مزد است.»

آن‌ها عامدانه، انکار نکردند که کار خانگی بدون مزد ممکن است تجلی‌ای از عشق باشد. بلکه، جنبش دستمزد برای کار خانگی استدلال کرد که «هیچ چیز به اندازه تبدیل فعالیت‌ها و روابطی که خواسته‌های ما را برآورده می‌کند به کار، زندگی ما را خفه نمی‌کند.» به عبارت دیگر، این واقعیت که مراقبت از یک خانواده در نظام سرمایه‌داری اغلب به مثابه بیانی از خواست عشق است، در حالی که همزمان کاری خفه‌کننده است، دقیقاً همان مسئله‌ای است که باید به آن پرداخت (Lewis, ۲۰۲۱).

یکی از کارهای خانه که در خانواده‌های آلبانیایی در کوزوو بیشتر به عنوان باری بر دوش زنان تلقی می‌شود، سرو چای است که حداقل یک بار در روز، بعد از شام، صورت می‌گیرد. نوشیدن چای را می‌توان فعالیتی اجتماعی -

^۱ منظور نویسنده روزهای تعطیل هفته است

فرهنگی و بخشی از روتین بسیاری از خانواده‌ها دانست. در برخی مناطق کشور، این سنت بیشتر رایج است، به عنوان مثال در شهر «ووچیترن»، واقع در شمال کوزوو. مدتی پیش، مصاحبه‌ای تلویزیونی با یک مرد عادی از این شهر، که توسط شبکه‌ای با پوشش ملی انجام شده بود، به سرعت وایرال شد. این فرد در مصاحبه خود اظهار داشته بود که روزانه «تا ۷۰ فنجان چای می‌نوشد». گروه «کلکتیو...» با بهره‌گیری از این اظهار نظر وایرال شده، تصمیم گرفتند تا با این فعالیت از طریق نیش و کنایه برخورد کنند. آن‌ها دقیقاً در شهر ووچیترن گرافیتی‌ای نوشتند با این مضمون: «۷۰ تا در روز، آره؟ خودت بریز!» (تصویر شماره ۳).

اما تنها چند روز بعد، شخص دیگری بر روی این گرافیتی مداخله کرد و این دیوار فضای عمومی را به فرومی^۹ برای برخورد نگرش‌های متضاد تبدیل نمود. در این گرافیتی، عبارت «خودت بریز» پاک شد و این جمله اضافه شد: «همین الان، می‌خواهی کمی لیمو هم اضافه کنم؟» (تصویر شماره ۴). در این مورد می‌توان دو فرضیه مطرح کرد: اولی، که محتمل‌تر است، این مداخله از سوی مدافعان نظم پدرسالارانه انجام شده است، کسانی که می‌خواهند زنان همچنان در جایگاه خدمتکار درون خانه باقی بمانند؛ حتی به گونه‌ای که زنان این کار را بدون تردید انجام دهند و همچنین مراقب باشند که آیا چیز بیشتری نیاز است یا خیر. این واکنش می‌تواند به مثابه واکنشی غریزی ناشی از ترس باشد، ترس از اینکه جامعه شروع به پذیرش این روایت کند که مردان باید خودشان چای خود را سرو کنند. مردی با ذهنیت پدرسالار نمی‌تواند ایده‌ای را تصور کند که زنی بتواند به او بگوید: «چای را خودت در فنجان بریز». دومی، که احتمال کمتری دارد اتفاق افتاده باشد، صرفاً یک تمسخر ساده درباره عکس‌العمل فمینیستی به این موضوع است.

عنصر مهم دیگر، رنگی است که گرافیتی جدید با آن نوشته شده. در حالی که گرافیتی فمینیستی با رنگ قرمز نوشته شده، گرافیتی مخالف آن با رنگ سیاه نوشته شده است.

آمار بالای کار بدون مزد، گروه «کلکتیو...» را برانگیخت تا گرافیتی‌هایی در سراسر کوزوو بکشند که بر سهم زنان تأکید کنند، سهمی که به هیچ شکلی از سوی دولت به رسمیت شناخته نمی‌شود. تحقیقات مؤسسه «موسینه کوالاری» دریافته‌اند که ارزش کل تخمینی کارهای مراقبتی بدون مزد در کوزوو برابر با ۲,۸۲۴,۲۴۸,۷۵۷ یورو یا ۳۳ درصد از تولید ناخالص داخلی کشور است» (Drevinja & Ymeri, ۲۰۲۳). بودجه جمهوری کوزوو در سال ۲۰۲۳ حدود ۳,۲ میلیارد یورو برآورد شده است.

در شهرهای روم باستان، فروم میدانی بود که مردم برای بحث در مورد مسائل تجاری و سیاسی گرد هم می‌آمدند^۹

^۹GDP

پس، همان‌طور که در مقدمه این مقاله تأکید شد، هدف پنجم از اهداف سند ۲۰۳۰، به رسمیت شناختن سهم زنان، به‌ویژه در قالب کار بدون مزد است. شایان ذکر است که در قانون برابری جنسیتی در کوزوو، «کار بدون مزد زنان و مردان به مثابه سهمی در توسعه خانواده و جامعه در موارد زیر در نظر گرفته می‌شود: مراقبت از رفاه خانواده؛ مراقبت از کودکان؛ مراقبت از سایر اعضای خانواده؛ و اشتغال به کشاورزی و اقتصاد خانوادگی» (The Assembly of the Republic of Kosovo, ۲۰۱۵). در این قانون همچنین تصریح شده است: «افراد ذکر شده در بند ۱ این ماده از خدمات اجتماعی، سیاست‌های کاری و اشتغال، و آموزش‌های حرفه‌ای بر اساس قوانین موجود بهره‌مند خواهند شد» (همان منبع).

۴. زنان در نیروی کار

۴.۱. بخش دولتی

«به‌طور کلی، در بازار کار، زنان نرخ بیکاری بالاتری نسبت به مردان دارند، برای انجام کار مشابه دستمزدی کمتر از آن‌ها دریافت می‌کنند و بیشتر مورد تبعیض قرار می‌گیرند» (Haxhiymeri & Gjermani). بر اساس داده‌های اداره آمار کوزوو (KAS)، در سه ماهه اول سال ۲۰۲۲، نرخ بیکاری در کوزوو ۱۶٫۶ درصد بوده است. [طبق آمارهای اداره آمار کوزوو (KAS)، نرخ بیکاری زنان در سال ۲۰۲۲ حدود ۲۴٫۵ درصد بوده است، در حالی که این نرخ برای مردان ۱۴٫۳ درصد گزارش شده است. شایان ذکر است که به لحاظ کمی زنان بیشتری نسبت به مردان در ادارات دولتی به کار گمارده شده‌اند، اگرچه در مسندهای تصمیم‌گیری زنان در جایگاه پایین‌تری نسبت به مردان قرار دارند. در ضمن هیچ شواهدی مبنی بر تفاوت در حقوق پرداختی میان زنان و مردان با شغل‌های یکسان در بخش دولتی وجود ندارد.]

[با این حال، بسیاری از زنان در بخش دولتی به دلیل بارداری و مادر شدن، موقعیت شغلی خود را از دست می‌دهند. با وجود قوانین حمایت از مادران، فشارهای غیررسمی و تبعیض‌های پنهان اغلب باعث می‌شود که زنان نتوانند پس از مرخصی زایمان به موقعیت شغلی خود بازگردند. این موضوع همچنین با سیاست‌های افزایش جمعیت دولت نیز مرتبط است.] بر اساس تصمیمات اتخاذ شده توسط دولت، زنان در مرخصی بارداری که در ۱۲ ماه گذشته بیکار بوده‌اند، به مدت ۶ ماه از حمایت مالی به مبلغ ۱۷۰ یورو بهره‌مند خواهند شد، در حالی که زنان شاغل، علاوه بر غرامت مرخصی زایمان معمول، به مدت ۳ ماه حمایت مالی ۱۷۰ یورویی دریافت خواهند کرد. همچنین، توزیع کمک‌هزینه‌های کودکان که شامل بیمه فرزندان می‌شود، آغاز شده است.

گزارش جدیدی از صندوق جمعیت سازمان ملل متحد (UNFPA) هشدار می‌دهد که سیاست‌های دولتی با هدف افزایش، کاهش یا حفظ نرخ باروری می‌توانند حقوق تولیدمثلی و انسانی را تضعیف کنند و تأکید می‌کند که هدف باید پیشبرد برابری جنسیتی و بهبود کیفیت زندگی باشد. این گزارش همچنین می‌گوید که اکثر کارشناسان امروزه موافقند که «تغییرات جمعیتی امری طبیعی هستند و اندازه جمعیت‌ها نه خوب است و نه بد؛ آنچه مورد نیاز است، سیستم‌های مقاومی هستند که بتوانند به نیازهای جمعیت، صرف نظر از اندازه آن، پاسخ دهند.» این موضوع شامل پیشبرد کلی برابری جنسیتی نیز می‌شود. این گزارش گفته است که در کشورهایی با نرخ باروری بالا، «توانمندسازی از طریق آموزش و برنامه‌ریزی خانواده» به رشد اقتصادی منجر خواهد شد (Xing, ۲۰۲۳).

۴,۲. بخش خصوصی

قانون اساسی کوزوو در مقدمه خود بر تعهد به ایجاد کشوری با شهروندان برابر تأکید می‌کند که حقوق هر شهروند را بدون استثناء تضمین خواهد کرد (The Assembly of the Republic of Kosovo, ۲۰۰۸). از سوی دیگر، قانون کار که حقوق و تعهدات بین کارفرمایان و کارکنان را در کوزوو از طریق بندهای خود تنظیم می‌کند، همچنین حقوق مرتبط با زنان در نیروی کار را تنظیم می‌نماید. به‌طور کلی، این قانون تعدادی بند مرتبط با زنان در نیروی کار را مقرر می‌دارد، نظیر پرداخت برابر، ممنوعیت تبعیض در روابط کاری و حق مرخصی زایمان. این قانون اخراج زود هنگام زنان به دلیل بارداری را ممنوع کرده و سایر بندها ممنوعیت استفاده از زنان باردار و زنان شیرده را برای انجام کارهای سنگین فیزیکی یا سایر کارهایی که ممکن است سلامت باروری آن‌ها را به خطر اندازد، تصریح می‌کنند (Mehmeti, Dobranja, & Hashani, ۲۰۱۷).

انتقاد دیگری با دیدگاه فمینیستی بر استثمار پتانسیل زنان توسط شرکت‌ها و کسب و کارهای بخش خصوصی، در ازای دستمزدهای پایین، متمرکز است. حتی در کوزوو، جنبش فمینیستی این پدیده را مورد انتقاد قرار داده است. رایج‌ترین آشکال استثمار نیروی کار زنان در بخش خصوصی عبارتند از: عدم وجود قراردادهای کاری، که با عدم پرداخت حق بیمه‌های شخصی همراه است، ساعات کاری طولانی، و دستمزدهای متفاوت برای کار یکسان.

تجارت همچنان یکی از بخش‌هایی است که بیشترین تعداد کارکنان را در کوزوو دارد. طبق گزارش آژانس آمار کوزوو، این بخش پس از ادارات دولتی، دومین بخش از نظر تعداد کارکنان است و ۲۱,۹ درصد از کل شاغلین کوزوو را شامل می‌شود. بنابراین، ۲۴,۸ درصد از زنان شاغل در کوزوو در این فعالیت اقتصادی مشغول به کار هستند (ASK, ۲۰۲۳). زنان عمدتاً در مراکز خرید و سوپرمارکت‌ها مشغول به کار هستند. در گرافیتی زیر (تصویر

شماره ۷)، تنها برخی از این سوپرمارکت‌های زنجیره‌ای ذکر شده‌اند که جنبش فمینیستی ادعا می‌کند حقوق زنان را در محل کار نقض می‌کنند. این گرافیتی می‌گوید: « Viva Fresh, InterEX و غیره...: میلیونر شدن به بهای زیان کارگران».

مسئولیت اجتماعی تولیدمثل و مراقبت از کودکان معمولاً یکی از عوامل اصلی‌ای است که مانع موفقیت حرفه‌ای و استقلال اقتصادی زنان می‌شود. «تبعیض به دلیل بارداری شکل منحصر به فردی از تبعیض جنسی است. در مقایسه با سایر اشکال تبعیض، تبعیض به دلیل بارداری به سرعت اتفاق می‌افتد—زمانی که کارفرمایان تبعیض‌گر متوجه می‌شوند که یک کارمند باردار است، او را اخراج می‌کنند، و اغلب هم همان روز این اتفاق می‌افتد» (McCann & Tomaskovic-Devey, ۲۰۲۱, p. ۴).

براساس یک مقاله تحقیقاتی منتشر شده توسط شبکه زنان کوزوو^۱ یک نفر از هر پنج زن مورد بررسی گفته‌اند که کارشان، آن‌ها و کودکان هنوز زاده نشده‌شان را در معرض خطر قرار داده است.

«۳۱٪ از زنان شاغل در دوران بارداری گفته‌اند که مجبور بودند بارها را بلند کرده، حمل کنند، فشار دهند یا بکشند؛ ۸۰٪ دوره‌های طولانی‌ای از نشستن یا ایستادن را در محل کار گذرانند؛ تقریباً یک‌چهارم در معرض عوامل بیولوژیکی، شیمیایی یا فیزیکی قرار داشتند؛ ۵۴٪ در معرض دماهای شدید (گرم یا سرد) یا لرزش بودند؛ ۸٪ مجبور به انجام کار شبانه (تعریف شده به عنوان حداقل دو ساعت بین ساعت ۲۲:۰۰ و ۰۵:۰۰) بودند؛ و ۵۳٪ مجبور بودند در دوران بارداری ساعات طولانی‌تر یا اضافه کاری انجام دهند» (Banjska, et al., ۲۰۲۲, p. ۶۰).

این اعداد و ارقام نشان می‌دهند که این نوع تبعیض در کوزوو نیز حضور قابل توجهی دارد. آماری که توسط آژانس کمک‌های قانونی رایگان^۲ ارائه شده است، حاکی از آن است که «آنها به حدود ۱۵۰۰ مورد از زنانی که به دلیل بارداری شغل خود را ترک کرده‌اند، رسیدگی کرده‌اند» (Berisha, ۲۰۲۲). این آمار واکنش فمینیست‌ها را در کوزوو برانگیخت. در فوریه ۲۰۲۲، گروه «کلکتیو...» تلاش کرده بود کنشی در ساختمان دولت برای مخالفت با این پدیده انجام دهد، اما مقامات مجری قانون ممانعت کردند. اما گروه «کلکتیو...» این کنش را بر دیوارهای دیگر مؤسسات انجام داد و این اقدام را با این گفته توجیه کرد که «خشونت اقتصادی علیه زنان که در دوران پاندمی تنها در حال افزایش است، باید تمام مؤسسات دولتی را برای آن سرزنش کرد».

^۱Kosovo Women's Network
^۲Agency for Free Legal Aid

«به جای مراقبت از کارگران، دولت در کنار بخش خصوصی قرار گرفته است. برکناری ۱۵۰۰ زن باردار از کار طی سال ۲۰۲۱ فقط یک زنگ خطر است که نشان‌دهنده چندگانگی ظلم به زنان در بازار کار است. و این زنگ خطر نه تنها خشونت سیستماتیک علیه زنان را نشان می‌دهد، بلکه زنان کارگر را با یا بدون قرارداد کاری به سازماندهی و طغیان فرا می‌خواند. از طریق هر فضای عمومی، به نهادهای دولتی می‌گوییم که ما به دنبال شغل، امنیت و رفاه هستیم، نه یارانه دادن به تولید مثل» (Kolektivi për Mendim dhe Veprim Feminist , ۲۰۲۲).

در گرافیتی‌ای دیگر، گروه «کلکتیو...» به طور خاص به انتقاد از عملکرد بازرسی کار پرداخته و آن را به عنوان «دست‌نشانده» بخش خصوصی توصیف کرده است.

از سوی دیگر، طبق گزارش کار سالانه بازرسی کار^۳ طی سال ۲۰۲۲، این نهاد در مجموع ۶۳۱۶ بازرسی انجام داده است. در بازرسی‌های انجام‌شده، مجموعاً ۵۱،۰۵۸ کارگر مورد بررسی قرار گرفتند که از این تعداد، ۳۲،۶۹۸ نفر مرد و ۱۸،۳۶۰ نفر زن بودند. «رایج‌ترین تخلفات از مقررات قانونی که توسط کارفرما در موضوع روابط کاری نسبت به کارگران صورت گرفته عبارتند از: عدم جبران کار طی تعطیلات رسمی و سالانه، کار در طول تعطیلات آخر هفته، کار در شیفت شب، جبران خسارت‌ها، و اخراج از کار» (Labour Inspectorate, ۲۰۲۳).

بازرسی کار نشان داده است که حدود ۹۰٪ از بازرسی‌ها در بخش خصوصی و تنها ۱۰٪ در بخش دولتی صورت گرفته است. «از تخلفاتی که در خصوص تعطیلات ثبت شده، ۱۳ مورد آنها مربوط به مرخصی زایمان بوده است» (Labour Inspectorate, ۲۰۲۳).

۵. نتیجه‌گیری

جنبش فمینیستی در کوزوو به طور مستمر از گرافیتی به عنوان وسیله‌ای برای واکنش اجتماعی استفاده می‌کند و از طریق آن به طغیان بر ضد ظلم و تبعیض علیه زنان فرا می‌خواند. چنانکه به شکل تئوریک نیز توضیح داده شد، از آنجا که گرافیتی همیشه در فضاهای عمومی استفاده می‌شود، فرمی است که به همه افراد این امکان را می‌دهد که به آن دسترسی داشته باشند، چه به عنوان فرستنده و چه گیرنده پیام.

نقدهای فمینیستی در رابطه با ظلم اقتصادی علیه زنان در کوزوو دست کم در سه جهت متمرکز است: انتقاد از سنت و پدرسالاری که زنان را در مرکز مسئولیت‌های خانوادگی، خدمت و مراقبت از دیگران در شغلی بدون دستمزد که ۲۴

^۳Labour Inspectorate

ساعت شبانه‌روز ادامه دارد، قرار می‌دهد؛ انتقاد از سیاست‌های دولتی؛ و انتقاد از شرکت‌ها و کسب‌وکارهای خصوصی که به‌طور غیرقانونی پتانسیل کار زنان را استثمار می‌کنند.

فضاهای عمومی به‌مثابه فرومی برای بحث و مقابله با دیدگاه‌ها و رویکردهای متعارض استفاده می‌شوند، جایی که از یک سو هدف، افزایش آگاهی در برابر تبعیض جنسیتی است و از سوی دیگر، گاهی منعکس‌کننده عدم پذیرش انتقاد و نیاز به حفظ نظم پدرسالارانه، و گاهی نیز برای تمسخر انتقادها به کار می‌رود. فمینیست‌ها در کوزوو همواره، حتی در گرافیتی‌ها از رنگ قرمز برای بیان طغیان خود استفاده می‌کنند.

در برخی موارد، گرافیتی‌ها در کوزوو از زبان مستقیمی نسبت به پدیده‌ای خاص استفاده نمی‌کنند، بلکه نقد را به‌طور ضمنی باقی می‌گذارند. این امر این خطر را به همراه دارد که با تلاش برای نقد یک عمل تبعیض‌آمیز، در واقع ممکن است آن عمل دقیقاً از طریق زبانی که در گرافیتی استفاده شده، نرمالیزه شود. مثالی از این امر گرافیتی «زنان حتی در روزهای یکشنبه هم استراحت نمی‌کنند» است، که می‌تواند به سادگی به‌مثابه تأییدی بر مشارکت مورد انتظار زنان در نظر گرفته شود، نه به‌مثابه نقدی بر این پدیده.

تصویر شماره ۱. گرافیتی ای در پریشینا با نوشته: «زنان، طغیان کنید». منبع:

The Collective for Feminist Thought and Action, June ۱۶th ۲۰۲۱, Facebook

تصویر شماره ۲. گرافیتی ای در پریشینا با نوشته: «زنان حتی در روزهای یکشنبه هم استراحت نمی کنند». ۲۷ آپریل ۲۰۲۲. منبع: Artan Krasniqi

تصویر شماره ۳. گرافیتی ای در ووچیترن با نوشته: «۷۰ تا در روز، آره؟ خودت بریز!» منبع:

The Collective for Feminist Thought and Action, July 29th, 2021

تصویر شماره ۴. گرافیتی تغییر یافته در ووچیترن، با رنگ سیاه نوشته شده است: «همین الان، می خواهی کمی لیمو هم اضافه کنم؟». منبع: Jepi zë, Facebook, August ۲nd, ۲۰۲۱.

تصویر شماره ۵. گرافیتی ای در گلوگوواس: «کار بدون مزد زنان کشور را توسعه می دهد». منبع:

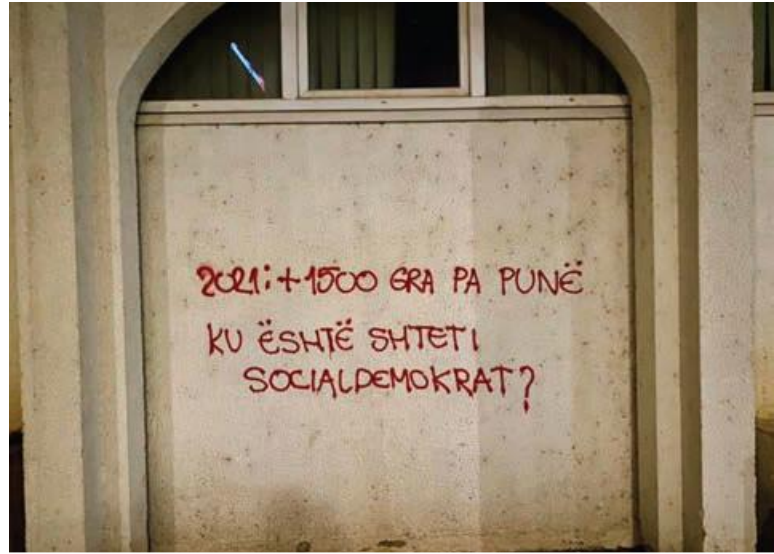
The Collective for Feminist Thought and Action, Facebook, September 15th, 2021

تصویر شماره ۶. گرافیتی ای در گلوگوواس: «باید برای زنان کار فراهم کرد نه اینکه به آنها برای تولید مثل یارانه داد.»
منبع: The Collective for Feminist Thought and Action, February ۱۲th ۲۰۲۲, Facebook

تصویر شماره ۷. گرافیتی ای در لیجان: «Viva Fresh, InterEX و غیره...: میلیونر شدن به بهای زیان کارگران.»
منبع: The Collective for Feminist Thought and Action, May ۱۴th ۲۰۲۱, Facebook

تصویر شماره ۸. گرافیتی ای در پریشینا: «۲۰۲۱: +۱۵۰۰ زن برکنار شدند. دولت سوسیال دموکراتیک کجاست؟» منبع:

The Collective for Feminist Thought and Action, February 12th 2022, Facebook

تصویر شماره ۹: گرافیتی ای در پریشینا: «۲۰۲۱: ۱۵۰۰ زن باردار برکنار شدند. بازرسی کار، دست‌نشانده بخش

خصوصی.» منبع:

The Collective for Feminist Thought and Action, February ۱۲th ۲۰۲۲, Facebook

فهرست منابع

Hána, D., & Šel, J. (۲۰۲۲). Political graffiti in the political symbolic space of Prague, Czechia. *Urban Research & Practice*, 680.

McAuliffe, C., & Iveson, K. (۲۰۱۱). Art and Crime (and Other Things Besides ...):Conceptualising Graffiti in the City. *Geography Compass*, 133.

Pavoni, A., Zaimakis, Y., & Campos, R. (2021). Political Graffiti in Critical Times: The Aesthetics of Street Politics. In K.

Fahlenbrach, M. Klimke, & J. Scharloth, *Protest, Culture and Society* (pp. 1-26). New York - Oxford: Berghahn.

Vogel, B., Arthur, C., Lepp, E., O'Driscoll, D., & Haworth, B. T. (۲۰۲۰). Reading socio-political and spatial dynamics through graffiti in conflict-affected societies. *Third World Quarterly*, 6.

Abazi Morina, L., & Delibashzade, R. (2017). *Joaktivitetit I grave në tregun e punës*. Prishtinë: D4D.

ASK. (2022, April). ASK. Retrieved from ASK.RKS-GOVNET: <https://ask.rks.gov.net/sq/agjencia-e-statistikave-te-kosoves/add-news/anketa-e-fuqise-punetore-afp-tm1-2022>

ASK. (2022, April). ASK. Retrieved from ASK.RKS-GOV. NET: <https://ask.rks.gov.net/sq/agjencia-e-statistikave-te-kosoves/add-news/anketa-e-fuqise-punetore-afp-tm1-2022>

ASK. (2023, August 3). *Statistikat Administrative të Tregut të Punës*. Prishtinë: Agjencia e Statistikave e Kosovës. Retrieved August 14, 2023, from <https://ask.rks.gov.net/media/7671/statistikat-administrative-t%C3%AB-tregut-t%C3%AB-pun%C3%ABs-qershor-2023.pdf>

Banjska, I., Ryan, D. J., Banjska, E., Farnsworth, N., Demiri, L., Sijarina, L., . . . Breznica, B. (۲۰۲۲). *Gender-based discrimination and Labour in Kosovo*. Prishtinë : Kosovo Women's Network .

McCann, C., & Tomaskovic-Devey, D. (2021). *Pregnancy Discrimination at Work: An Analysis of Pregnancy Discrimination Charges Filed with the U.S. Equal Employment Opportunity Commission*. Massachusetts : Center for Employment Equity, University of Massachusetts Amherst.

Mehmeti, I., Dobranja, D., & Hashani, A. (2017). *Woman in the workforce: An analysis of the workforce conditions for women in Kosovo*. Prishtinë: Riinvest Institute.

Méndez Baiges, M. (2023, March 8). *Time news*. Retrieved August 18, 2023, from <https://time.news/the-colors-offeminism-m-art-and-visual-culture>

MFWT. (2021, September 21). *MFWT*. Retrieved August 18, 2023, from <https://mf.rks-qov.net/page.aspx?id=1%2C2%2C1123>

Neate, R., & Topping, A. (2023, February 23). *The Guardian*. Retrieved August 18, ۲۰۲۳, <https://www.theguardian.com/artanddesign/2023/feb/23/two-months-for-free-reveals-tuc-analysis?fbclid=IwAR2ZvznEak5tl3a-7 YGz4Bhs-rEe3R52oceV1O-3jml5nZIDp2VHdfr8rU4>

Pabón, J. (2016). *Ways of being seen: Gender and the writing on the wall*. In J. Ross (Ed.), *Routledge Handbook of Graffiti and Street Art* (pp. 79-91). Routledge Handbooks and Companions Series .

The Assembly of the Republic of Kosovo. (2008, April 09). *Constitution of the Republic of Kosovo*. Prishtina.

The Assembly of the Republic of Kosovo. (2010, November 18). *Law on Labor*. Prishtina.

The Assembly of the Republic of Kosovo. (2015, June 26). *Law on Gender Equality*. Prishtinë.

UN. (2022, March). *un.org*. Retrieved August 14, 2023, from <https://www.un.org/sustainabledevelopment/goal-of-themonth-editorial-march-۲۰۲۲/>

UNDP. (2023). *undp.org*. Retrieved August 16, 2023, from <https://www.undp.org/sustainable-development-goals/gender->

[equality?qclid=CjwKCAjw5_GmBhBIEiwA5QSMx-PbZG6ij0f3ULIYzIleGerAvI4r6jqjk6aoD1cl-Cd-WRHpLlxBhHFBoCdFAQAvD_BwE](https://www.cbc.ca/amp/1.6814331)

Xing, L. (2023, April 19). CBC News. Retrieved August 10, 2023, from <https://www.cbc.ca/amp/1.6814331>